

Commerciële huishoudens? De gevolgen van het Europese huwelijkspatroon en de inzet van niet-familiale hulp als overlevingsstrategie voor ouderen in het vroegmoderne Holland (casus: Leiden)

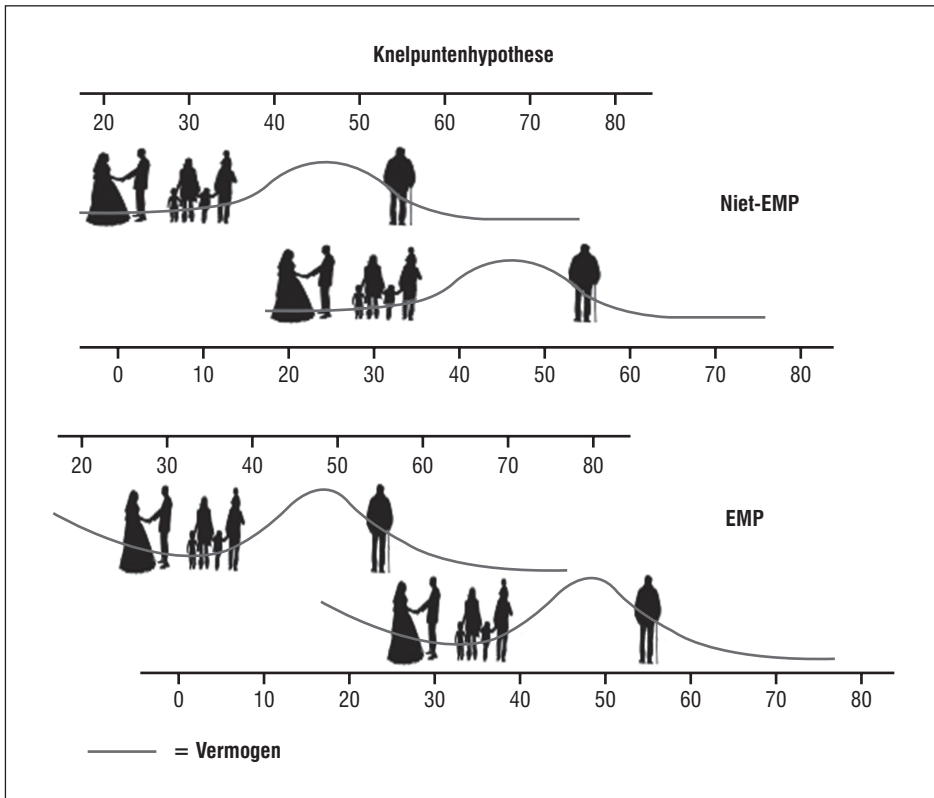
Anita Boele, Annemarie Bouman en Tine De Moor¹

1. Inleiding

Een belangrijk kenmerk van vroegmoderne huishoudens in Noordwest-Europa was het *European Marriage Pattern* (EMP): mannen en vrouwen trouwden op relatief hoge leeftijd, verschilden daarbij weinig van leeftijd en stichtten samen een eigen huishouden, los van dat van hun ouders (neolokaliteit). Bovendien trouwde een deel van de bevolking – zowel mannen als vrouwen – helemaal niet. Deze combinatie van factoren (hoge huwelijksleeftijd, veel singles en neolokaliteit) leidde tot relatief kleine huishoudens waarbij de nucleaire variant (een alleenstaande, verweduwde of getrouwd hoofd van het huishouden met een echtgenoot en/of kinderen) domineerde. Verschillende studies hebben de afgelopen jaren een relatie gesuggereerd met de sterke economische prestaties, opvallend belangrijke positie van vrouwen en hoge investeringen in *human capital* die typisch zijn voor het gebied waar deze combinatie van factoren zich ontwikkelde tot een heus patroon, het (West-)Europese huwelijkspatroon (EMP). De specifieke huishoudstructuur die kenmerkend was voor het EMP vormt in die zin een belangrijke verklarende factor voor het economische succes van Europa en *the rise of the West* vanaf de negentiende eeuw (zie bijvoorbeeld: De Moor & Van Zanden 2010; Greif & Tabellini 2010; Voightländer & Voth 2006; Foreman-Peck 2011).

Naast de mogelijke macro-economische effecten van deze veranderingen in het huwelijkspatroon kunnen deze ook een negatieve impact hebben op microniveau, onder andere op de interfamiliale relaties. Een aantal kenmerken van het EMP bemoeilijkte de intergenerationele solidariteit, waarop familieleden als vanzelfsprekend konden terugvallen tijdens bepaalde levensfasen (Laslett 1988). De praktijk van neolokaliteit zorgde ervoor dat EMP-huishoudens al relatief klein waren, met slechts weinig volwassenen die financieel konden bijdragen of zorgtaken op zich konden

nemen. De geografische afstanden tussen de huishoudens van ouders en kinderen maakte de uitwisseling van wederzijdse intergenerationale hulp bovendien praktisch lastig. De veranderde timing van de huishoudcycli van ouders en hun kinderen bemoeilijkte daarnaast de mogelijkheden om zorg tussen generaties uit te wisselen. Als gevolg van de hoge huwelijksleeftijd startten kinderen immers relatief laat een eigen huishouden en hadden zij de handen vol met hun jonge kroost in periodes waarin (schoon)ouder(s) vanwege hun oude dag steeds meer zorg nodig had(den). Het huwelijkspatroon leidde in die zin tot overlappende ‘knelperiodes’ van de huishoudcycli van ouder wordende ouders en hun getrouwde kinderen (Bouman, Zuiderduijn & De Moor 2012; zie figuur 1). De vraag naar zorg en ondersteuning enerzijds en het aanbod van tijd, kapitaal en fysieke capaciteit die familieleden konden leveren anderzijds sloten dus slecht op elkaar aan.

Figuur 1. Huishoudcycli in EMP- en niet-EMP-regio's.

Hiertegenover staat dat deze moeilijkheden die huishoudens op microniveau ervoeren op macroniveau geen sterke negatieve gevolgen hadden op bijvoorbeeld de le-

vensverwachting van ouderen (zie bijvoorbeeld: Acsádi & Nemeskéri 1970; Herlihy 1967; Soler Serratosa 1985; Wrigley & Schofield 1981). De levensverwachting op latere leeftijd is bij ouderen in het gebied van het Europese huwelijkspatroom niet merkkelijk kleiner dan in het Zuiden van Europa, waar uitgebreide huishoudens (over het algemeen) vaker voorkwamen en het inwonen van en de zorg voor ouderen meer vanzelfsprekend waren. Behalve de mogelijkheid dat inwonen bij de eigen kinderen niet enkel positieve effecten maar ook negatieve effecten kon hebben (Lynch 2003: 13; Horden 1998: 9), speelt de mogelijkheid dat binnen de EMP-samenleving de negatieve externaliteiten van het nieuwe demografische regime op verschillende niveaus en via verschillende methoden werden opgevangen.

In dit hoofdstuk inventariseren wij de oplossingen die premoderne samenlevingen ontwikkelden om de negatieve gevolgen van het EMP op te vangen, op micro-, meso- en macroniveau, met name wanneer het gaat om de beperkte mogelijkheden voor de uitwisseling van intergenerationele zorg. Hoewel de directe gevolgen daarvan tijdens verschillende fasen van de huishoudcyclus voelbaar waren, concentreren we ons daarbij op een specifieke groep in de samenleving, namelijk die van huishoudens met ouderen. Vanwege de kwalen en ziekten die zich vroeger of later manifesteerden, namen de mogelijkheden af om zelf in het eigen levensonderhoud te kunnen voorzien en werden ouderen in toenemende mate afhankelijk van de zorg van derden. Tegelijk vormen deze ouderen een interessante groep, omdat zij ondanks hun afnemende levenskrachten als volwassenen met een lange levensgeschiedenis over een zekere mate van *agency* beschikten, wat van andere kwetsbare groepen in de samenleving, zoals kinderen en zieken, minder gezegd kan worden. Gedurende de huishoud- en levenscyclus konden ouderen zich op allerlei manieren voorbereiden op de negatieve aspecten van de oude dag, rekening houdend met de mogelijkheden die de samenleving bood, maar ook met de mogelijkheden waarin zijzelf konden voorzien, door bijvoorbeeld hun spaargeld slim te investeren.

In dit hoofdstuk zullen deze strategieën verder worden beschreven, daarbij gebruikmakend van de gegevens over de samenstelling van huishoudens in Leiden en omliggende dorpen en ambachten in de jaren 1622-1623, maar wel geplaatst binnen het bredere kader van het Europese huwelijkspatroom. Ook daaruit komt naar voren hoe aan het begin van de zeventiende eeuw het kerngezin domineerde in de samenstelling van de huishoudens in zowel de stad als op het platteland. Daarnaast blijkt dat slechts in een zeer gering aantal huishoudens ouders op leeftijd inwoonden bij hun getrouwde kinderen. Het zeventiende-eeuwse Holland vormde blijkbaar bij uitstek een regio waar de gevolgen van overlappende knelpunten zich manifesteerden en waar ouderen niet vanzelfsprekend konden terugvallen op hun kinderen. In de mate dat dit al onderzocht is, zullen wij de Leidse casus ook positioneren binnen het grotere debat rond het Europese huwelijkspatroom en ook grote lijnen aanbrengen in de verschillen tussen Noordwest-Europa en Zuid-Europa, maar uiteraard kunnen wij dit in één hoofdstuk niet gedetailleerd uitwerken.

Vervolgens beschrijven we de grote variëteit aan strategieën en arrangementen die voor (zorgbehoevende) ouderen beschikbaar waren om het tekort aan familiale hulp

op te vangen (gebaseerd op Bouman *et al.* 2012). Volgens Laslett vormden de knelpunten in de huishoudcycli als gevolg van neolokaliteit en de hoge huwelijksleeftijden zoals zichtbaar in Noordwest-Europa een belangrijke aanleiding voor de oprichting van collectieve instituties buiten het huishouden om. Voorbeelden daarvan zijn de grote variëteit aan liefdadigheidsinstellingen en hospitalen die de zorg voor armen en ouderen moesten opvangen. Bij afwezigheid van de familie als belangrijke institutie voor het delen van risico's en de verzekering van zorg (Kotlikoff & Spivak 1981) vormden dergelijke instituties een vervanging van het vangnet dat in andere regio's door de familie kon worden geboden. Op deze manier compenseerden samenlevingen met zwakke familiebanden die met de ontwikkeling van arrangementen buiten de familie om. De *civil society* ving zo de 'gaten' op die het gevolg waren van het ontbreken van familiebanden waarbinnen de noodzakelijke zorg en ondersteuning geleverd kon worden (Reher 1998: 217). Maar daarnaast waren ook nog andere oplossingen te vinden in vroegmoderne EMP-regio's waarbij de rol van de oudere zelf veel groter was. Wie als ambachtsman bijvoorbeeld aan een gilde verbonden was, kon vaak rekenen op hulp tijdens de oude dag. Wie zelf wat opzij gezet had, kon een beroep doen op collectieve instituties zoals proveniershuizen of op een meer individuele wijze hulp 'inkopen'. We focussen daarbij op het geheel aan arrangementen dat in Leiden aan het begin van de zeventiende eeuw beschikbaar was. Daarbij zullen eveneens schattingen worden gemaakt van het relatieve aandeel van elk van deze vormen van zorg binnen het geheel aan arrangementen.

In het derde deel keren we terug naar onze data over de samenstelling van de huishoudens van Leiden en omstreken en bespreken we één specifieke alternatieve strategie die vroegmoderne huishoudens inzetten om de knelpunten op te vangen. Hoewel het kerngezin domineerde, blijken verschillende huishoudens te zijn 'uitgebreid' met niet-familieleden, zoals dienstpersoneel en kostkopers. De meeste studies naar dienstpersoneel en hospitanten in vroegmoderne huishoudens wijzen op het grote aandeel dat deze groep vormde in vroegmoderne samenlevingen. Voor jonge mannen en vrouwen tussen 15 en 25 jaar bood het werken in een ander huishouden een belangrijke mogelijkheid om geld te verdienen en te sparen voor hun huwelijk. De vraag naar dienstpersoneel vanuit de huishoudens zelf is echter nog niet of nauwelijks bestudeerd; de nadruk lag tot nu toe op het aanbod, op het voorhanden zijn van een zeer groot aantal jonge mannen en vrouwen die bereid waren in dienst te treden. De opvallende vaststelling (Zijdeman & De Moor 2014) dat dienstmeiden vaak uit dezelfde klasse als hun werkgevers stamden, suggereert dat een dienstmeid in huis nemen geen fenomeen was dat beperkt bleef tot enkel de hogere klassen en dat er een bepaald 'mechanisme' schuilt achter dit verhaal. Om de aanbodzijde ervan beter te begrijpen, is precies een goed begrip van het type huishouden en de fase van het huishouden waar dienstpersoneel en hospitanten voorkwamen van belang. Welke types huishoudens breidden zichzelf voor kortere of langere tijd uit met niet-familieleden? En in hoeverre vormden deze niet-familieleden voor ouderen een alternatief wanneer terugvallen op familieleden niet vanzelfsprekend was? Twee specifieke kenmerken van het EMP, namelijk het grote aantal singles en de knel-

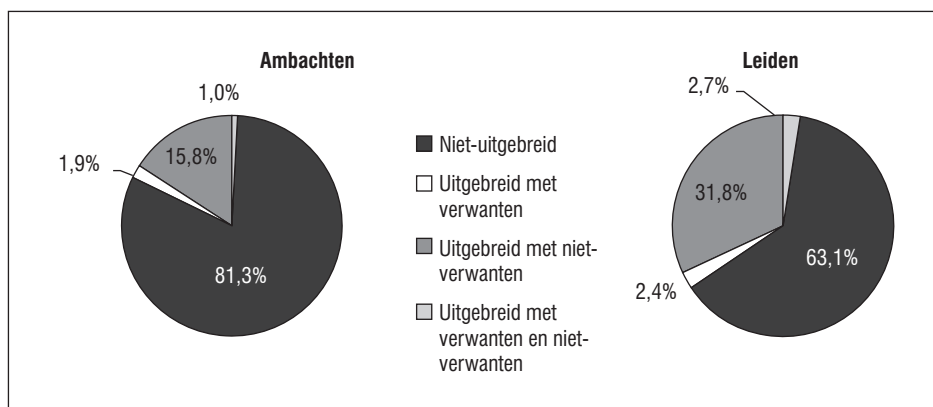
punten als gevolg van botsende huishoudcycli, lijken hier immers op elkaar aan te sluiten. De inzet van dienstpersoneel in het huishouden kan in die zin beschouwd worden als een belangrijk mechanisme om de neveneffecten van het EMP op te vangen.

2. Samenleven met (schoon)ouders? Nucleaire huishoudens versus *extended households*

Een belangrijke bron voor de samenstelling van zeventiende-eeuwse huishoudens in de Republiek vormen de hoofdgeldlijsten. Deze lijsten werden opgesteld naar aanleiding van een landelijke belastingheffing door de Staten-Generaal na het verloop van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) om de kosten van de hervatte strijd tegen Spanje te kunnen betalen (Van Dillen 1940: 167-171). Iedere inwoner diende ongeacht afkomst of leeftijd een bijdrage te leveren van 1 gulden. Tellers gingen langs ieder huis en noteerden de samenstelling van de daar gevestigde huishoudens. Daarbij werd van iedere inwonende de relatie tot het hoofd van het huishouden vermeld. Daarnaast werden ook niet-familieleden, zoals inwonend dienstpersoneel, studenten en hospitanten bij het betreffende huishouden gerekend. Voor Leiden is een groot deel van dit hoofdgeldregister bewaard gebleven. Dat geldt ook voor de 33 omliggende dorpen en ambachten die in het Zuiderkwartier gelegen waren.

Op basis van dit register is een dataset samengesteld van 12 262 huishoudens die gezamenlijk in totaal 55 431 personen tellen. Meer dan een derde van deze huishoudens was afkomstig uit Leiden.² De overige huishoudens kwamen uit de omliggende dorpen en ambachten. Op basis van deze gegevens zijn de verschillende constellaties beschreven waarbij telkens werd uitgegaan van het hoofd van het huishouden en zijn of haar relatie met andere inwonende personen. Om vergelijkingen tussen de huishoudens mogelijk te maken is de grote variëteit aan samenstellingen (in totaal vonden we 74 verschillende constellaties) gereduceerd tot twee basiscategorieën: huishoudens die bestaan uit een nucleaire kern en huishoudens waarbij deze kern is uitgebreid met inwonende verwanten en niet-verwanten. Onder de noemer 'kerngezin' rekenen we huishoudens die bestaan uit een hoofd met of zonder echtgenoot en met of zonder kinderen. Daaronder vallen dus bijvoorbeeld ook alleenwonenden en samenwonende kinderen (zonder ouders of echtgenoot). Per huishouden is aangegeven uit hoeveel generaties het was samengesteld en of er in het geval van meerdere generaties sprake was van verticale uitbreiding naar beneden (bijvoorbeeld inwonende kleinkinderen) of naar boven (inwonende ouder(s)). Daarnaast is gekeken naar de aanwezigheid van niet-verwanten. Het eerste dat opvalt wanneer we kijken naar de samenstelling van huishoudens in Leiden en de dorpen en ambachten in de omgeving is de dominantie van het kerngezin. In Leiden was twee derde van de huishoudens samengesteld volgens deze structuur, op het omringende platteland gold dit zelfs voor meer dan 80% van de huishoudens (zie figuur 2).

De grootste groep van deze kerngezinnen werd gevormd door een echtpaar met kinderen (37% en 48,6% voor respectievelijk Leiden en de ambachten). Alleenwonenden vormden in Leiden 6,7% van het totaal, op het platteland zelfs 11,7% (zie tabel 1).

Figuur 2. Samenstelling van huishoudens in Leiden en ambachten op basis van het hoofdgeldregister, 1622-1623.

Tabel 1. Samenstelling van huishoudens zonder uitbreiding met verwanten of niet-verwanten in Leiden en ambachten, 1622-1623.

	1. Alleenstaanden	2. Echtpaar	3a. Echtpaar met kinderen	3b. Weduwe/wedenaar met kinderen	4. Gezamenlijk HH, maar alleen met broers en zussen	Totaal aantal HH zonder uitbreiding	Totaal aantal HH
Ambachten	937 11,7%	781 9,8%	3886 48,6%	834 10,4%	66 0,8%	6504 81,3%	7998 (100%)
Leiden	285 6,7%	441 10,3%	1578 37,0%	345 8,1%	41 1%	2690 63,1%	4264 (100%)
Totaal	1222 10%	1222 10%	5464 44,6%	1179 9,6%	107 0,8%	9194 75%	12 262 (100%)

De overige 20% van alle huishoudens waren 'uitgebreide' huishoudens. Deze uitbreiding kon zowel plaatsvinden door toevoeging van inwonende verwanten (verticaal

of horizontaal) als niet-verwanten of een combinatie van beide. Wanneer we verder inzoomen op de vorm van deze uitbreiding valt in de eerste plaats het zeer kleine aantal kerngezinnen uitgebreid met een extra generatie op (zie tabel 2). Slechts 2,1% van alle kerngezinnen was uitgebreid met inwonende familieleden. Slechts in een kwart van de huishoudens werd deze uitbreiding geleverd door een inwonende ouder. Voor de Leidse huishoudens in de database gold dat maar voor 0,6% van alle huishoudens sprake was van een inwonende ouder. Praktijken waarin ouders op leeftijd introkken in het huishouden van een van hun kinderen (aangenomen dat deze het hoofd van het huishouden bleven wanneer hun oude (schoon)ouder bij hen introk) waren dus zeldzaam. In het zeventiende-eeuwse Holland was het zowel in de stad als op het platteland blijkbaar niet gebruikelijk om je (schoon)ouders in huis te nemen.

Opvallend is dat dit laatste ook voor de armere huishoudens gold. Rijke en arme huishoudens kunnen in het hoofdgeldregister worden onderscheiden op basis van de gegevens over de mate van welstand die per huishouden zijn opgenomen via toevoegingen als “onvermogen” (niet in staat om de gevraagde belasting te betalen), “arm” en “leven van de armen” of “leven van de thuysitten”. Tegen de verwachting in dat arme familieleden vaker genoodzaakt waren om een huishouden te delen, is ook onder deze categorie het aantal huishoudens dat uitgebreid was met verwanten zeer laag (zie ook: Sokoll 1993).

De hoofdgeldgegevens geven duidelijk aan dat ouderen grotendeels hun eigen huishouden moeten hebben gevoerd, alleen of als echtpaar, of samenwonend met ongetrouwde volwassen kinderen. Zo is het aannemelijk dat de 10% huishoudens samengesteld uit een echtpaar zonder kinderen grotendeels bestonden uit ouderen waarvan de kinderen het huis hadden verlaten.³ Daarnaast zullen er ook onder de alleenstaande hoofden van huishoudens met of zonder uitbreiding van niet-verwanten ouderen geweest zijn. Ook is het mogelijk dat zij als niet-verwanten inwoonden in een ander huishouden. Op de rol van niet-verwanten in de verschillende huishoudens komen we verderop terug.

Tabel 2. Huishoudens uitgebreid met verwanten in Leiden en ambachten, 1622-1623.

	4. Geza- menlijk*	5a. Ouders	5b Naar beneden	5c. Naar boven**	5d. Anders	Totaal HH uitgebreid met verwanten***	Totaal HH
Ambachten	35 0,4%	39 0,5%	50 0,6%	10 0,1%	18 0,2%	154 1,9%	7998 100%
Leiden	30 0,7%	25 0,6%	24 0,6%	4 0,1%	21 0,5%	105 2,5%	4264 100%
Totaal	65 0,5%	64 0,5%	74 0,6%	14 0,1%	39 0,3%	259 2,1%	12 262 100%

* Gezamenlijk huishouden op een andere manier dan alleen broers en zussen, bijvoorbeeld een echtpaar met een inwonende zus van de echtgenoot.

** Verticale uitbreiding naar boven anders dan ouders, dus bijvoorbeeld grootouders of overgrootouders.

*** Huishoudens met verwanten en niet-verwanten zijn niet meegenomen.

Uit het bovenstaande blijkt in ieder geval dat ouderen de zorg die ze vanwege ziekte en gebreken nodig hadden niet konden krijgen door in te trekken bij hun kinderen, of althans die mogelijkheid niet actief benutten. Slechts 2% van de huishoudens was uitgebreid met een extra generatie. Hoe groot de groep was van kwetsbare ouderen die daadwerkelijk zorg nodig hadden in deze periode, is lastig te zeggen. Bestaande indicaties voor een aantal regio's in de Republiek en Engeland variëren tussen de 7 en 11% (zie voor een overzicht in verschillende Europese regio's: Laslett 1995: 19; Looijesteijn 2012). Op een bevolking van bijna 45 000 inwoners die Leiden volgens het register van 1622 telde (Van Dillen 1940: 175) zou dit betekenen dat de stad tussen de drie- en vierduizend ouderen telde, waarvan op basis van onze gegevens slechts een zeer klein deel (1-1,5%) bleek in te wonen bij hun kinderen.

Het is natuurlijk ook de vraag of het samenwonen van kinderen en hun oude ouders vanuit demografisch en geografisch oogpunt mogelijk was. Onbekend is hoeveel ouderen überhaupt volwassen kinderen hadden waarop zij een beroep konden doen en andersom. Daarnaast speelde het probleem van afstand een rol. Dit geldt zeker voor een textielstad als Leiden, waar aan het begin van de zeventiende eeuw zeer veel migranten woonden. Maar ook op kleinere schaal kon afstand intergenerationele hulp in de weg staan. Volwassen kinderen konden verhuizen naar een andere woonplaats en gezien de beschikbare vervoermiddelen is het niet aannemelijk dat kinderen die verder dan 10 kilometer van hun ouders af woonden in staat waren om regelmatige verzorging en hulp te bieden. In zijn studie naar het vroegmoderne Hollandse huishouden gebruikte Donald Haks (1982: 158) de mate waarin (een van de) ouder(s) optrad(en) als getuige(n) in de Leidse ondertrouwakten van 1750 als indicatie. Volgens hem was bij 48% van de akten één of meerdere ouders als getuige aanwezig. Voor de overige aanstaande paren gold dat de ouders ofwel overleden waren ofwel op een niet-bereisbare afstand woonden. De praktische mogelijkheid voor intergenerationele steun is dan uiteraard beperkt.

Uiteraard betekende dit niet dat in EMP-regio's volwassen kinderen op geen enkele manier zorg verleenden aan hun bejaarde ouders. Uit kwalitatieve bronnen, zoals dagboeknotities en gerechtsverslagen, blijkt dat het niet ongebruikelijk was dat kinderen voor kortere of langere tijd ondersteuning boden aan hun oude ouders (Ottaway 2004: 141-155; Ben-Amos 2008). In testamenten van zeventiende-eeuwse Leidse weduwen zijn verschillende referenties te vinden aan verwanten, zoals dochters en schoondochters, die de testateur hadden verzorgd tijdens de laatste fase van hun leven en die voor de bewezen diensten een gift kregen (Schmidt 2001: 194). Bovendien was in de Republiek de verantwoordelijkheid van kinderen voor hun oude ouders, evenals bijvoorbeeld in de Engelse *Poor Law* te zien is, ook wettelijk vastgelegd (Looijesteijn 2012). Tegelijk kan worden betwijfeld in welke mate dergelijke bepalingen werden hardgemaakt. Weliswaar laat het zien dat de verwachting aanwezig was dat kinderen die hiertoe in staat waren hun ouders zouden bijstaan, maar in de praktijk lijkt zij nauwelijks gerechtelijk te zijn afgedwongen. Daarenboven zou men ook kunnen stellen dat dergelijke verplichtingen slechts in de wet opgenomen dienden te worden wanneer daartoe ook de noodzaak bestond. In deze zin zou het voorkomen

van wettelijke bepalingen er juist op kunnen wijzen dat de ‘normale’ solidariteitsmechanismen tussen ouders en kinderen het in de praktijk regelmatig lieten afweten.

Samengevat kunnen we wel stellen dat het in de praktijk nauwelijks te meten valt hoe sterk de banden tussen ouder en kind en de daaraan gekoppelde wederzijdse verplichtingen van steun en hulp in goede en slechte tijden waren. Voor onze analyse en interpretatie hoeft dit echter geen belemmering te zijn. In dit hoofdstuk vertrekken wij eerder van het macroperspectief, waarbij we een breed onderscheid maken tussen samenlevingen waar wederzijdse ondersteuning relatief vanzelfsprekend geweest zal zijn door de fysieke nabijheid van ouders en kinderen in een huishouden, tegenover de EMP-samenleving waar dit door de specifieke demografische kenmerken van het patroon en de combinatie van factoren die allen op zich al een negatieve impact gehad kunnen hebben op de familiebanden, minder vanzelfsprekend was.

3. Alternatieve arrangementen

In het zeventiende-eeuwse Holland was het, net als in andere EMP-regio's, dus niet gebruikelijk dat oude ouders introkken in het huishouden van hun kinderen. Bovendien was het vanwege de samenvallende knelpunten in de huishoudcycli van ouders en kinderen überhaupt problematisch om beschikbare middelen (tijd en kapitaal) uit te wisselen tussen de beide generaties. Dit vroeg om de ontwikkeling van alternatieve arrangementen buiten de kring van eigen familie om de gevolgen hiervan op te vangen.⁴ Figuur 3 bevat een schematische weergave van de verschillende actoren en instituties die betrokken waren bij de organisatie van deze voorzieningen. Hieronder zullen we een aantal arrangementen bespreken. We focussen daarbij vooral op de opties die beschikbaar waren in Leiden aan het begin van de zeventiende eeuw. Daarbij proberen we eveneens een grove indicatie te geven van het relatieve aandeel van de verschillende opties in het zeventiende-eeuwse ondersteuningslandschap.

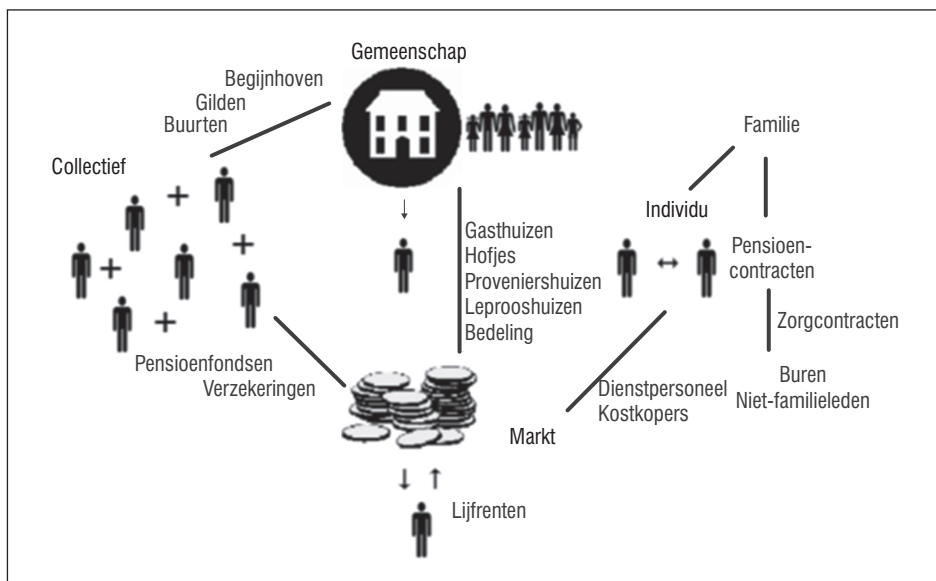
3.1 Hofjes en gasthuizen

De meest in het oog springende oudedagsvoorzieningen zijn de vele hospitalen en hofjes waar de Republiek in de zeventiende eeuw om geroemd werd. Door de tijd heen werden vanuit de kerk, de overheid, rijke burgers of de lokale adel (Goudriaan 2008: 199) instituties opgericht voor de ondersteuning van armen of specifieke hulpbehoevende groepen, zoals leprozen, wezen, pelgrims of weduwen. Ook in Leiden was een groot aantal instellingen aanwezig. Sommige van hen waren specifiek gericht op ouderen, zoals de verschillende hofjes die de stad telde. De oudste daarvan dateerde uit 1467 en bood plaats aan dertien oude mannen, eventueel in het gezelschap van hun echtgenote die hen kon bijstaan. In 1622 waren er in Leiden in totaal elf hofjes die, wanneer we uitgaan van het aantal plaatsen dat genoemd werd in de stichtingsakten (zie hiervoor ook Looijesteijn 2012; Looijesteijn & Van Leeuwen 2014), maximaal 191 personen onderdak konden geven

(gebaseerd op Leermakers & Welling 1997). Sommige hofjes waren specifiek bestemd voor oude vrouwen of weduwen, andere boden plaats aan oude echtparen of waren opgericht voor oude mannen. Hoewel voor één enkel hofje een toegangsprijs moest worden betaald, genoten de bewoners over het algemeen gratis onderdak en ontvingen zij bovendien een *preuwe*: voedsel, bier, turf en op gezette tijden kleding of een geldbedrag.

Wie als oudere continue verzorging nodig had, kon verzoeken om een bedstede in een van de slaapzalen van de gasthuizen. In Leiden had het Catharinagasthuis aan het begin van de zeventiende eeuw een capaciteit van 120 bedden, terwijl het Sint-Elisabethgasthuis ruimte bood aan 65 oude vrouwen (Schmidt 2001: 183). Hoewel deze bedden ook voor kortdurende zorg werden gebruikt, blijkt uit het overgeleverde register dat het voornamelijk oudere personen waren die om een plaats verzochten. De gemiddelde leeftijd van de opgenomen vrouwen in het Sint-Elisabethgasthuis lag bijvoorbeeld op 75 jaar en het merendeel van hen was weduwe (Schmidt 2001: 183). Deze oude vrouwen verbleven over het algemeen een aantal jaren in het gasthuis tot aan hun overlijden. Wie arm was en niet meer in staat om te werken kon voor een plaats in aanmerking komen, mits er uiteraard een bedstede vrij was.

Deze vormen van intramurale zorg vormden met een maximale capaciteit van 376 plaatsen een belangrijk aandeel binnen het geheel aan ouderdagvoorzieningen, zeker wanneer we dit vergelijken met het geringe aantal ouderen dat, zoals we hierboven hebben gezien, bij hun kinderen introk. Tegelijk laten deze gegevens ook zien dat het overgrote merendeel van de ouderen (85-90%) een eigen huishouden bleef voeren. Wanneer hun fysieke mogelijkheden echter afnamen en ouderdomskwalen hun opgang maakten, was hun inkomen vaak niet meer voldoende om in hun levensonderhoud te voorzien.

Figuur 3. Arrangementen voor ouderen: betrokken actoren en instituties.

3.2 Bedeling

De mate waarin ouderen zich gedurende hun levenscyclus hadden kunnen voorbereiden op de inkomensachteruitgang ten tijde van de oude dag en arrangementen hadden kunnen ontwikkelen om zich in de laatste fase van hun leven van zorg te verzekeren varieerde uiteraard naar afkomst, geslacht en inkomen. Zeker voor armen was werken tot de dood vaak de enige optie. Hun afnemende inkomen werd dan aangevuld met een bijdrage uit de stedelijke armenkas of diaconie (Van der Vlis 2001; Parker 1998). In verschillende steden vormden ouderen dan ook een aanzienlijke groep op de bedelingslijst. Hoe groot deze groep in het zeventiende-eeuwse Leiden was is niet bekend, omdat de registers van de aalmoezeniers niet bewaard zijn gebleven. Weliswaar werd in het hoofdgeldregister 20% van de huishoudens als arm aangeduid, maar of deze huishoudens ook allemaal bedeed werden is niet duidelijk. Voor steden als Delft en Zwolle bestaan wel bedelingslijsten en daaruit blijkt dat oude mannen en vooral vrouwen een relatief groot aandeel innamen binnen de groep bedeeden (Van der Vlis 2001; Van Wijngaarden 2000). In Delft bijvoorbeeld bevond zich in het midden van de zeventiende eeuw in een kwart van de bedeede huishoudens een oudere (Van der Vlis 2001: 81-82). In Zwolle (Van Wijngaarden 2000: 92-93) namen ouderen in de tweede helft van de zeventiende eeuw eveneens een aanzienlijk aandeel in van het totale aantal bedeeden: 41,9% van de vrouwelijke bedeeden was 60 jaar of ouder en 50,4% van de mannen. Zij ontvingen wekelijks een bepaald bedrag, soms als aanvulling op hun loon wanneer ze nog lichamelijk tot werken in staat waren. Bejaarden vormden onder het totale aantal bedeeden dus een aanzienlijk aandeel en een grote groep van oude mannen en vrouwen zal voor (de aanvulling op) de bekostiging van hun levensonderhoud steun hebben ontvangen vanuit de stedelijke armenkas of diaconie.

3.3 Zorg kopen

Wie daartoe financieel in staat was, kon zich echter al eerder voorbereiden op zijn of haar oude dag. Het belang van het opzij leggen van geld voor de periode waarin men zelf niet meer in staat was om in het eigen levensonderhoud te voorzien werd in verschillende laatmiddeleeuwse en vroegmoderne didactische teksten benadrukt. Opvallend zijn in dit kader ook de adviezen in tekst en beeld om zelf de nodige voorzieningen te treffen en zich vooral niet onnodig afhankelijk te maken van kinderen. Bezit tijdens het leven (*inter vivos*) overdragen aan kinderen, zonder duidelijke afspraken hierover te maken, werd gekwalificeerd als zeer onverstandig (Van Thiel 1987). “Ontkleed u nimmermeer eer gy slaepen gaat...”, aldus dichtte Jacob Cats aan het begin van de zeventiende eeuw (aangehaald in Van Thiel 1987: 121). Prenten en gedichten waarschuwden ouderen tegen al te genereuze schenkingen aan hun kinderen, waardoor zij het risico liepen op hun oude dag hun zelfstandigheid te verliezen en te verworden tot een slaaf van hun kinderen, zoals een vers het verwoordde (Van

Thiel 1987: 124). Kinderen konden immers overlijden of nog erger: de gegeven goederen verspillen en hun oude ouders alsnog verwaarlozen. In exemplarische verhalen ontliepen dergelijke harteloze kinderen weliswaar nooit hun straf, maar het beste was om toch alles in eigen beheer te houden (Boele 2013: 241-243).

3.4 Lijfrenten

Een van de mogelijkheden om zich zelfs in het geval van arbeidsongeschiktheid van voldoende inkomsten tijdens de oude dag te verzekeren was de aankoop van lijfrenten (Van Gerwen & Van Leeuwen 2002; Lewin 2004). In ruil voor de eenmalige inleg van een bepaald bedrag ontving de persoon op wiens lichaam het bedrag was belegd een jaarlijks pensioen dat werd uitgekeerd tot het moment van overlijden. Vanwege het hoge risico dat de koper liep – wanneer hij of zij overleed was het ingelegde bedrag immers geheel voor de andere partij – bood een dergelijke belegging aanzienlijke rentes die gedurende het leven een verzekerde aanvulling op het inkomen vormden (Zuijderduijn & De Moor 2013).

Rentes konden worden afgesloten op het eigen lijf of op dat van anderen, zoals kinderen of andere familieleden (Van der Heijden 2006: 209-212). In het eerste geval verzekerde de koper zich van een aanvulling op zijn inkomen en extra inkomsten ten tijde van de oude dag. Een groot deel van de lijfrenten werd door ouders afgesloten op de levens van hun kinderen en vormde zo een vorm van overdracht waarvan de volgende generatie gedurende hun leven profijt had. Echtparen konden ook gezamenlijk een lijfrente kopen die pas eindigde op het moment dat beide echtgenoten overleden waren, waarbij zij zich dus verzekerd wisten van extra inkomsten mocht een van beiden wegvallen. Tegelijkertijd betekende een aanvulling op het inkomen op zichzelf nog niet dat men ook verzekerd was van de lichamelijke verzorging. In de late middeleeuwen werden lijfrenten ook in natura uitbetaald, bijvoorbeeld in gratis onderdak, voedsel en kleding (Lewin 2004: 37-42). Vooral echter kon de uitgekeerde som op latere leeftijd worden ingezet om de noodzakelijke zorg in te kopen, bijvoorbeeld via een proveniersplaats in een instelling of het regelen van verpleging aan huis. Het bezit van een lijfrente bood op deze manier de gelegenheid om de inkomensachteruitgang en de ondersteuningsvraag van ouderen (deels) op te vangen.

3.5 Collectieven: gilden en buurten

Een andere potentiële bron van inkomsten tijdens de oude dag vormden de uitkeringen die via bussen en fondsen van beroepsorganisaties als gilden en neringen georganiseerd werden. Opvallend echter is dat in tegenstelling tot steden als Amsterdam en Haarlem of de Zuidelijke Nederlanden de rol van Leidse gilden op het gebied van sociale zekerheid beperkt is geweest (Bos 1998: 201-211). Weliswaar waren er sinds de late middeleeuwen verschillende textielneringen actief en werden in de zestiende

eeuw grote ambachtsgilden opgericht, maar hun rol bleef beperkt tot zaken betreffende regelgeving en opleiding. Aanwijzingen voor de uitkering van gelden aan zieken of verouderde leden of hun echtgenotes zijn er niet of blijven beperkt tot incidentele uitgaven. Wel werd in de zeventiende en achttiende eeuw een zeer groot aantal knechts- en arbeidersbeurzen opgericht. Dit begon in 1621, dus een jaar voor de hoofdgeldtelling met de stichting van een verzekeringskas voor schippersknechten die van Leiden op Amsterdam voeren. In de daaropvolgende jaren, met als hoogtepunt de vele stichtingen in de decennia rond 1700, ontstonden vanuit verschillende beroepsgroepen meerdere van dergelijke fondsen waarop zieke, oude leden of, na overlijden, hun echtgenoten, een beroep konden doen. Aan het einde van de achttiende eeuw zou meer dan 30% van de beroepsbevolking verbonden zijn aan een beurs en meer dan de helft lid zijn van een ambachtsgilde (Bos 1998: 253). Aan het begin van de zeventiende eeuw was hun aandeel echter nog beperkt. Waarschijnlijk werd een belangrijk aandeel van deze zorg geleverd door buurtcorporaties die in Leiden zeer actief waren (Van der Vlis 1989; Walle 2005). Gezien het informele karakter hiervan is het echter lastig om het relatieve aandeel van deze zorg in het geheel van de arrangementen te bepalen.

3.6 Contracten met familieleden en vreemden

Uitkeringen via lijfrenten of uit het collectieve fonds van beroepsgroepen, gespaard geld en eigen bezit konden op oudere leeftijd worden ingewisseld voor de noodzakelijke zorg. Dergelijke praktijken zijn al vanaf de dertiende eeuw in verschillende West-Europese regio's te zien. In verschillende juridische documenten zijn afspraken over de overdracht van goederen tussen partijen en de daaraan verbonden zorgverplichtingen te vinden. Daarbij waren verschillende varianten mogelijk. In de eerste plaats werden contracten afgesloten tussen individuen. Een man, vrouw of echtpaar op leeftijd stelde een contract op met een andere partij, waarbij zij zich tegen betaling van een som geld of de overdracht van bezittingen verzekerden van verzorging, de noodzakelijke levensmiddelen, kleding, brandstof, beddengoed en onderdak (Thane 2000: 75). Dergelijke contracten werden onder meer afgesloten tussen ouders en kinderen, zoals ook blijkt uit de oudste van deze pensioencontracten die stammen uit Frankrijk, Engeland en Denemarken (Clarck 1982). Afspraken werden contractueel vastgelegd zodat het voor beide partijen duidelijk was wat geleverd diende te worden.

Ook met vreemden werden echter dergelijke zorgcontracten opgesteld. In zijn studie naar laatmiddeleeuwse pensioencontracten in Engeland verbindt Clarck het ontstaan van deze afspraken met niet-verwanten direct met het ontbreken van familiale steun. Door de pest raakte een groot aantal mensen kinderloos en driekwart van de overgeleverde contracten legde afspraken vast tussen individuen die geen familieband met elkaar hadden (Clarck 1982: 307-320; Moring 2006: 389). Soortgelijke contracten zijn voor dezelfde periode bekend voor Frankrijk. Het *contrat de placement* legde afspraken vast tussen ouderen en hun burens of andere niet-familieleden. In Douai en Cambrai bestond de zogenaamde *gouvernance*, een constructie waarbij de *gouvernant*

goederen ontving van een individu of een echtpaar in ruil voor voedsel, kleding en een dak boven het hoofd (Brunel 2010). In Seeland en Skåne (Denemarken) en in delen van Zweden ontstond in diezelfde tijd de praktijk van *fledforing* (letterlijk: in iemand anders huishouden geplaatst worden). Het was een soort pensioencontract waarbij een oud of ziek persoon die niet langer voor zichzelf kon zorgen zichzelf en zijn bezit bij de lokale rechtbank aanbod aan een erfgenaam in ruil voor voedsel en onderdak. De betreffende persoon verloor daarmee zijn wettelijke status en persoonlijke rechten en de erfgenaam werd zijn of haar wettelijke voogd (Gaunt 1983).

De verschillende pensioencontracten die voor zeventiende-eeuws Leiden bewaard zijn, staan in die lange traditie. Via bijvoorbeeld een *donatio inter vivos* werden bezittingen geschonken aan een van de kinderen in ruil voor de benodigde zorg. Verschillende akten maken hier melding van. In haar studie naar Leidse weduwen beschrijft Schmidt hoe vooral minder vermogende weduwen, die te weinig middelen hadden om een plaats in een gasthuis te kunnen bekostigen, tot het opstellen van dit soort akten zijn overgegaan. De oudere man of vrouw verloor immers alle zeggenschap en zelfstandigheid en werd volledig afhankelijk van de zorg en goedwilligheid van zijn of haar kinderen (Schmidt 2001: 193-194).

We kunnen het bestaan van dergelijke contracten met familieleden en vreemden ook direct vergelijken met de specifieke samenstelling van huishoudens in EMP-regio's, in het bijzonder wanneer we deze afzetten tegen de afspraken die in meer zuidelijke regio's werden gemaakt. In de eerste plaats lijkt de frequentie van deze praktijk in Zuid-Europa veel lager te zijn geweest (Gaunt 1983), maar nog opvallender is de andere constructie die verkozen werd voor zorgcontracten in landen als Spanje en Portugal: deze werden voornamelijk verbonden met huwelijkscontracten, een constructie die in EMP-regio's nauwelijks werd toegepast. Dit verschil hangt vermoedelijk niet alleen samen met de daadwerkelijke sterkte van de familieband maar ook met de timing van de verschillende fasen binnen de cyclus van het huishouden. In niet-EMP-gebieden trouwt het eerste kind immers ver voor de pensioenleeftijd van de ouders, terwijl het huwelijk van het eerste kind in EMP-regio's juist samenvalt of zelfs later is dan de leeftijd waarop ouders gaan nadenken over de verzekering van steun en zorg. Wanneer de oude dag nog ver weg is, maar ouders willen de noodzakelijke zorg veiligstellen, zullen ze hun kinderen aan deze verplichting willen binden. Dat gebeurde door bepalingen te verbinden aan de bruidsschat. Via de bruidsschat werd *inter vivos* bezit uitgewisseld van de ouders naar de dochter waarbij tevens afspraken werden vastgelegd over zorgverplichtingen. Ook in EMP-regio's kon de aan het huwelijk gerelateerde uitwisseling van geld en bezittingen worden ingezet om zekerheid voor de oude dag te garanderen. Een voorbeeld hiervan is de morgengave, een uit het Germaanse recht afkomstige huwelijksbetaling, die weduwen bestaanszekerheid moest bieden bij het overlijden van hun echtgenoot (Haskins 1948/1949). Tussen de morgengave en de bruidsschat bestaan echter twee grote verschillen. In de eerste plaats is de morgengave een gift van de echtgenoot aan zijn vrouw, terwijl de bruidsschat geschonken wordt door de ouders aan hun dochter. Ten tweede verzekert de morgengave geen fysieke zorg, omdat zij alleen een bijdrage levert aan de bezit-

tingen van de weduwe (Goody & Tambiah 1973). De afspraken die gemaakt werden in het kader van de bruidsschatten in landen als Spanje en Portugal verzekerden de oudere verwanten juist van zorg en onderdak, terwijl kinderen in ruil hiervoor bezittingen kregen.

3.7 Contracten met instellingen

Naast contracten tussen individuen (verwanten en niet-verwanten) is in de tweede plaats al vroeg te zien hoe ook door zorgbehoevenden zelf afspraken werden gemaakt met instellingen. Hierboven is gewezen op de instellingen en arrangementen voor arme oude bejaarden die in de vorm van gasthuizen en hofjes werden ontwikkeld. Tegelijk is in West-Europa al snel te zien dat naast de doelgroep die de stichter van het gasthuis of hofje op het oog had andere bewoners hun intrede doen. In Engeland bijvoorbeeld deden vanaf de twaalfde eeuw verschillende alleenstaande vrouwen een verzoek om tegen betaling een plaats te krijgen in een gasthuis of leprozenhuis (Rawcliffe 2006: 297-298). De bestuurders van deze instellingen gaven hiervoor maar al te graag toestemming vanwege de inkomsten die deze betalende gasten leverden. Het is een ontwikkeling die in verschillende delen van Noordwest-Europa zichtbaar was: hospitalen, leprozenhuizen en conventen kregen een andere rol door in te spelen op de toenemende vraag van ouderen die bereid waren om te betalen voor onderdak, voedsel en kleding. Als proveniers of kostkopers woonden zij de rest van hun leven in het gasthuis en ontvingen er de verzorging die afgesproken was. Dergelijke plaatsen konden ook worden bekostigd door iemand anders, vaak niet eens een familielid. Werkgevers betaalden soms voor een plaats in het gasthuis naar jarenlange dienst van een werknemer (Harper 1983: 97; Lewin 2004). Hieraan gerelateerd is het ontstaan van zogenaamde provenierscontracten. Oorspronkelijk werden deze gebruikt door koningen en bisschoppen om hun dienstpersoneel te belonen: omdat zij niet op hun familie konden terugvallen moesten dergelijke contracten voorzien in voldoende zorg na het werkzame leven. Al snel ontwikkelden deze *proven* zich tot pensioencontracten. In ruil voor eenmalige betaling voorzagen deze contracten ouderen van voedsel, onderdak en soms ook een periodieke betaling in cash (Kossmann-Putto 1982: 261-262).

De zorgvraag van ouderen in EMP-regio's die niet konden (of wilden) terugvallen op hun familie maakte dus dat de oorspronkelijke functie van een gasthuis of hospitaal kon veranderen. Typerend is de ontwikkeling die verschillende leproshuizen in de Nederlanden doormaakte. Met de afname van het aantal leprozen en het toenemende aantal oude mannen, vrouwen of koppels dat tegen betaling van een toegangsprijs een plaats in deze huizen verzocht, groeiden deze instellingen uit tot proveniershuizen (Zuijderduijn 2013). Verschillende gasthuizen die provenierskamers beschikbaar stelden vroegen hun nieuwe bewoners een contract te tekenen waarin zij toezegden dat hun erfenis na hun overlijden toekwam aan het gasthuis en niet aan eventuele familieleden. Met de vestiging in het proveniershuis, als alternatief

voor zorg die door familieleden werd geleverd, kwamen hun geld en goederen vaak dus buiten het familiebezit en werden na overlijden eigendom van de instelling waar de provenier een plaats had gekocht (Kossmann-Putto 1982; Ligtenberg 1908; Levin 2004).

Ook in het zeventiende-eeuwse Leiden stonden verschillende hospitalen, conventen en gasthuizen die gedurende hun geschiedenis van doelgroep veranderden. Het Sint-Elizabethgasthuis in Leiden bijvoorbeeld was door zijn stichters specifiek opgericht voor arme oude vrouwen. Het opnemen van proveniers was in de stichtingsakte zelfs expliciet verboden. Echter, vanaf 1471 is te zien hoe dit toch gebeurde en hoe niet alleen vrouwen, maar ook mannen binnen het gasthuis een plaats kregen. Commensalen kochten een plaats in een van de ziekenzalen van het gasthuis en ontvingen voedsel, drank en verzorging van het in het gasthuis werkzame personeel. Proveniers betaalden over het algemeen een hoger bedrag en kregen in ruil daarvoor, naast maaltijden en kleding, een eigen ruimte (Zuijderduijn 2013). Het Elizabethgasthuis bijvoorbeeld had een aantal provenierskamers waar oude mannen en vrouwen hun laatste levensjaren doorbrachten. Sommige rijkere proveniers huurden daarbij hun eigen dienstpersoneel als verpleegsters in om de noodzakelijke zorg te verlenen (Van Dongen 1970: 87). Ook in het Catharinagasthuis verbleven sinds de veertiende eeuw al kostkopers, eerst op zaal en sinds 1459 in aparte proveniershuisjes (Versprille 1952: 103, 113). Instellingen zoals gasthuizen en hofjes gingen dus een rol spelen in de opvang van ouderen die geen beroep konden of wilden doen op hun kinderen, maar waarbij ouderen wel gingen meebetalen voor hun eigen zorg. Sommige van deze instituties veranderden zelfs van doelstelling om aan de bestaande vraag naar ouderenzorg tegemoet te komen.

Tabel 3. Inwonende niet-familieleden in huishoudens, onderverdeeld in verschillende categorieën in Leiden en ambachten, 1622-1623.

Categorieën niet-verwanten	Leiden (4264 huishoudens – 18 918 individuen)		Ambachten (7998 huishoudens – 36 127 individuen)	
	Aantal huishoudens	Aantal individuen	Aantal huishoudens	Aantal individuen
Dienstpersoneel	603 14,1%	794	1074 13,4%	1497
Kostkopers	373 8,7%	615	26 0,3%	45
Inwonend	498 11,7%	753	29 0,4%	34
Adoptiekinderen	54 1,3%	66	175 2,2%	199
Anders	19 0,4%	25	85 1,1%	108
Student	176 4,1%	396	0 0,0%	0

4. Commerciële huishoudens?

Gebruikmakend van de mogelijkheden die de markt en bestaande instituties boden, beschikten ouderen in EMP-regio's dus over een grote variëteit aan strategieën buiten de kring van het huishouden en de familie om die bestaanszekerheid moesten bieden tijdens de oude dag. Deels werd deze verzorgd via vormen van intramurale zorg. Gezien het beperkte aantal beschikbare plaatsen in deze instellingen bleef het merendeel van de ouderen op leeftijd thuis wonen en voerden zij een eigen huishouden. De benodigde zorg zullen zij deels informeel, via netwerken van familie, beroepsgenoten en burens hebben ontvangen, en deels formeel via instellingen als diaconie of stedelijke armenzorg hebben gekregen of hebben ingekocht door hierover contractuele afspraken te maken met zowel verwanten als niet-verwanten. Wanneer we opnieuw kijken naar de gegevens over de samenstelling van de Leidse huishoudens valt hieruit echter nog een andere strategie te destilleren. Het betreft de rol van niet-verwanten in het huishouden, een aspect dat tot nu toe in de bestaande literatuur over dit thema nauwelijks aandacht heeft gekregen, tenminste niet vanuit het perspectief dat wij hier zullen belichten.

We zagen hoe het kerngezin in het zeventiende-eeuwse Holland de dominante samenlevingsvorm vormde, zowel in de stad als op het platteland. Het waren relatief kleine eenheden, waar vaak slechts één of twee volwassenen aanwezig waren. Zoals ook uit figuur 2 blijkt, gold voor een vijfde van het aantal huishoudens in de dorpen en ambachten en een derde van die in Leiden echter dat deze kleine huishoudens extra leden bevatten. Opvallend is dat deze uitbreiding niet zozeer bestond uit extra inwonende familieleden, als wel uit personen van wie de relatie met het hoofd van het huishouden in het hoofdgeldregister in termen van niet-verwantschap werd omschreven: dienstpersoneel, studenten en kostkopers (zie tabel 3).

In een derde van de huishoudens die waren uitgebreid met niet-verwanten werd deze uitbreiding gevormd door inwonend dienstpersoneel. Inwonend dienstpersoneel was in laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Noordwest-Europese samenlevingen wijdverspreid. Het was gebruikelijk dat jonge mannen en vrouwen tussen 15 en 24 jaar voor hun huwelijk een aantal jaren werkzaam waren in een ander huishouden dan dat van hun ouders. Ze werkten als knecht op een boerderij in een nabijgelegen dorp, als hulp in de huishouding of boden extra handen in winkels en ambachten. Naast een loon voor hun werkzaamheden ontvingen zij kost en inwoning gedurende de tijd dat zij in dienst waren. Naast de jongeren konden ook singles en weduwen op latere leeftijd als dienstpersoneel actief zijn, al lag hun aantal een stuk lager (McIntosh 2005: 48).

In het laatste kwart van de veertiende eeuw vormde dienstpersoneel in Noord-Engeland 20 tot 30% van de stedelijke bevolking (McIntosh 2005: 57). Soortgelijke percentages zijn bekend voor Hollandse steden in de zeventiende en achttiende eeuw, hoewel er de nodige variatie bestond. In Leiden, bijvoorbeeld, telde in 1581 19,1% van de huishoudens inwonend personeel. In het midden van de achttiende eeuw was dit 15,7% van de huishoudens, voor Delft lag het percentage op 13,5% en in

Amsterdam op 15%. Voor het platteland golden vergelijkbare percentages (Rijnland 1622: 17,9%; Krimpenerwaard 1622: 15,3%) (aangehaald in Haks 1982: 167). Vaak gaat het om één persoon per huishouden, die actief was als dienstbode, keukenmeid, koetsier of lijfknecht.

De aanwezigheid en samenstelling van dienstpersoneel verschilde aanzienlijk met de meer zuidelijke regio's. In Zuid-Italiaanse huishoudens bijvoorbeeld was dienstpersoneel in veel mindere mate aanwezig. Hoewel ook hier de meeste huishoudens werden gevormd door een kerngezin, was er maar in een zeer beperkt aantal van deze huishoudens dienstpersoneel aanwezig, met name in de rijkere huishoudens. De gewoonte om voor het huwelijk een aantal jaar een dienstbetrekking aan te gaan, zoals in Noordwest-Europese regio's gebruikelijk was, ontbrak grotendeels (Da Molin 1990). In andere regio's in Noord-Italië en Spanje was het hebben van dienstpersoneel zeker niet ongebruikelijk, al lag hun aantal aanzienlijk lager dan in Noordwest-Europa (Reher 1998: 222).⁵

Naast dienstpersoneel, dat betaald werd voor hun aanwezigheid in het huishouden, werd een ander belangrijk deel van de inwonende niet-verwanten gevormd door betalende kostkopers: personen die in ruil voor een bepaald bedrag in een huishouden kost en inwoning genoten ("woont in"). Daaronder bevonden zich in de Leidse huishoudens studenten die gedurende hun studie in een ander huisgezin inwoonden. Verder verbleven ook leerjongens in het huis van hun meester, waar zij naast de vakinhoudelijke scholing dus kost en onderdak genoten. Een aantal kostkopers werd nader omschreven als weduwen of *innocents*. Zeer waarschijnlijk waren zij door de kerk, de stedelijke armbestuurders of andere liefdadigheidsinstellingen in het betreffende huishouden geplaatst. Ook arme kinderen en ouderen waren onderdeel van dergelijke constructies en werden geplaatst bij oudere echtparen en weduwen, die daarvoor een vergoeding kregen uit de stedelijke armenkas (zie voor Engeland: Sokoll 1993: 79-80; Ottaway 2004: 170; McIntosh 2005: 71-72; Pelling 1991: 84).

Het aanzienlijke deel huishoudens met inwonend dienstpersoneel binnen het Leidse hoofdgeldregister was in EMP-samenlevingen dus niet uitzonderlijk. In verschillende studies is dit typische kenmerk van EMP-samenlevingen dan ook bestudeerd, onder andere in het kader van ontwikkelingen binnen de arbeidsmarkt, zoals de flexibilisering van arbeid of de arbeidsparticipatie van vrouwen. Opvallend is dat in dit onderzoek naar dienstpersoneel de focus voornamelijk op de aanbodzijde heeft gelegen. De vraagzijde (het type huishouden dat overging tot het inhuren van dienstpersoneel) is grotendeels buiten beeld gebleven en daarmee ook een aantal belangrijke aspecten die eveneens van invloed zijn geweest op de aanwezigheid van dienstpersoneel. De verwachting is immers dat de fase in de huishoudcyclus en daarmee nauw samenhangend de variërende samenstelling van het huishouden van invloed is geweest op de keuzes die men in dit opzicht maakte. De geboorte van kinderen en daarmee het tijdelijk wegvallen van de moeder als arbeidskracht kon bijvoorbeeld een aanleiding zijn om extra handen in te huren. Wanneer kinderen opgroeiden en zelf ook konden bijdragen aan het huishouden zal de behoefte

aan inwonende niet-verwanten zijn afgenomen. Later in de huishoudcyclus speelde de vraag of beide echtgenoten nog in leven waren. Die konden elkaar bijstaan en primaire zorg bieden, terwijl het overlijden van een van de partners de noodzaak om een beroep te doen op derden bespoedigde. Hetzelfde geldt voor kinderen die vanwege een huwelijk of arbeidsplaats elders het ouderlijk huis verlieten. Voor de bijdrage die zij tot die tijd geleverd hadden aan het huishouden moest een alternatief gezocht worden. Aan de andere kant kon de vrijgekomen ruimte weer verhuurd worden aan kostkopers die daarmee een bijdrage konden leveren aan de huishoudelijke kas. Daarnaast beïnvloedden culturele aspecten zoals de mogelijkheid om te hertrouwen de keuzes die men in dit opzicht maakte. Erickson (1993) wijst bijvoorbeeld in haar studie naar het zeventiende-eeuwse Sussex en Lincolnshire op het feit dat weduwnaars veel eerder trouwden met hun dienstmeid, wat tot een veel lager percentage van dienstpersoneel in huishoudens met alleenstaande mannen zou leiden (Erickson 1993: 195).

Het hoofdgeldregister is slechts een momentopname van één jaar en dus valt niet direct af te leiden in welke fase van de cyclus huishoudens overgingen tot het inhuren van personeel en in hoeverre betalende en betaalde inwonende niet-verwanten werden ingezet voor de verzorging en ondersteuning die nodig was op de oude dag (zie hiervoor: Zijdeman & De Moor 2014). Hoewel de registers geen gegevens over de leeftijden van de geregistreerde personen bevatten, kan op basis van de samenstelling van de huishoudens wel een inschatting worden gemaakt van de fase waarin het huishouden zich bevond. Wanneer we verder inzoomen op het type huishoudens uitgebreid met niet-verwanten blijkt dat deze niet willekeurig zijn verspreid maar in bepaalde samenstellingen vaker voorkomen dan in andere. Zo waren er in twee derde van de huishoudens waar dienstpersoneel woonde geen kinderen of partner van het hoofd van het huishouden aanwezig. Dit suggereert dat het inhuren van dienstpersoneel fungeerde als een vervanging van kinderen of een partner. Dat is ook te zien wanneer we kijken naar huishoudens met kinderen. Daar daalt het aantal uitgebreide huishoudens (vanaf twee kinderen) met het aantal kinderen. De aanwezigheid van kinderen zorgde blijkbaar voor een kleinere behoefte aan extra handen. Hoe hoger het aantal kinderen, des te minder niet-verwanten er nodig waren (en wellicht ook mogelijk, gezien de beschikbare ruimte).

Onder de huishoudens die bestonden uit één persoon komt dienstpersoneel vaker voor bij vrouwen dan bij mannen. Het is mogelijk dat mannen eerder trouwden met hun dienstmeid, of sowieso sneller overgingen tot een nieuw huwelijk. Dat zou het relatief geringe aantal mannelijke eenpersoonshuishoudens dat hulp en bijstand inkocht via dienstpersoneel kunnen verklaren (Erickson 1993: 195). Bovendien was de uitbreiding van het huishouden met niet-verwanten niet beperkt tot de rijkere huishoudens. Van de armere huishoudens (20% in de totale database) bevatte nog steeds 10% van de huishoudens een niet-verwant die woonde (zie tabel 4). Dit waren, en dat gold vooral voor Leiden, voornamelijk betalende kostkopers die daarmee een extra bijdrage leverden aan de huishoudelijke kas.

Tabel 4. Samenstelling arme en niet-arme huishoudens in Leiden en ambachten, 1622-1623.

	Arme HH (N)	% arme HH in elke categorie	Niet-arme HH (N)	% niet-arme HH in elke categorie	Totaal aantal HH	Totaal % per categorie
Zonder uitbreiding	2117	88,4	7077	71,7	9194	75,0
Uitbreiding met verwanten	35	1,5	221	2,2	256	2,1
Uitbreiding met niet-verwanten	241	10,1	2375	24,1	2616	21,3
Uitbreiding met verwanten en niet-verwanten	3	0,1	193	2,0	196	1,6
Totaal	2396	100%	9866	100%	12 262	100%

Wanneer we het aandeel van dienstpersoneel en kostkopers met elkaar vergelijken, zien we dat in Leiden de laatste groep domineerde. Op het platteland was de verdeling tussen betalende en betaalde niet-verwanten veel meer in evenwicht, wat zeer waarschijnlijk samenhangt met de werkgelegenheid. Bovendien hadden de rijkere huishoudens op het platteland voornamelijk dienstpersoneel in huis en nauwelijks kostkopers. In de stad maakten ook de niet-arme huishoudens gebruik van de mogelijkheid om loze ruimte te verkopen aan niet-verwanten. In 11% van de huishoudens was zowel een kostkoper als dienstpersoneel aanwezig. Zij vormden in die zin de ‘ultieme’ commerciële huishoudens die zowel aan de aanbod- als de vraagzijde opereerden. Wanneer we stad en platteland samen nemen, zien we dat het aandeel dienstpersoneel en kostkopers min of meer in balans is, met een licht overwicht van dienstpersoneel. Dit laat zien dat beide vormen van commercialisering even belangrijk waren en dat het afhankelijk was van de economische situatie en locatie of men iemand betaalde om te komen inwonen of dat het huishouden juist geld ontving voor de opname van een kostkoper.

Het inhuren van extra handen, bijvoorbeeld na de geboorte van de eerste kinderen, of later, wanneer de kinderen het ouderlijk huis hadden verlaten, konden de gevolgen van *nuclear hardship* ondervangen. Natuurlijk was voor iets intiemers als het verlenen van lichamelijke verzorging of het regelen van het huishouden een zekere mate van vertrouwen nodig tussen de ontvanger van steun en de verlener daarvan. Wellicht liet men dit eerder over aan mensen uit het familienetwerk met wie men een bepaalde band had dan aan een tijdelijk inwonende vreemde. Tegelijk bood de inzet van niet-familieleden in vergelijking met de hulp van eigen kinderen en verwanten ook een aantal belangrijke voordelen, waarvan flexibiliteit het belangrijkste was. De extra handen (in het geval van dienstpersoneel) of bron van inkomsten (bij inwonende kostkopers) konden immers naar behoeven worden ingezet. Wanneer de vraag vanuit het huishouden naar extra handen weer was verdwenen, kon men door de tijdelijkheid van de overeenkomst het personeel weer laten gaan. Ook bij disfunctioneren kon men niet-verwanten makkelijk uit het huishouden verwijderen, iets wat bij inwonende familieleden toch veel gecompliceerder lag. Daarnaast droeg men of

ficieel geen zorgverplichtingen voor de tijdelijk inwonende personen. Wanneer deze bij langdurige ziekte en arbeidsongeschiktheid niet langer in staat waren om hun diensten te leveren, was vervanging mogelijk. Zieke inwonende verwanten betekenden daarentegen juist een extra zorg.

Dat ouderen overgingen tot het inhuren van personeel om zo zorg te krijgen op hun oude dag is ook te zien in de studies naar de samenstelling van de huishoudens van ouderen in andere EMP-regio's. In achttiende-eeuws Engeland leefde een aanzienlijk gedeelte van de ouderen (60+) samen met dienstpersoneel (Ottoway 2004: 158, 170). In 26% van de huishoudens waarvan het mannelijke hoofd 60 jaar of ouder was, woonde dienstpersoneel of een kostkoper in. Wanneer een oudere vrouw hoofd van het huishouden was, lag dit percentage in steden op 31% en op het platteland nog hoger.

Dat dienstpersoneel werd ingezet voor de noodzakelijke zorg en ondersteuning van de oude dag bevestigen gegevens uit andere bronnen. Zo zijn in vroegmoderne testamenten referenties te vinden aan de zorg en bijstand die dienstpersoneel aan de testateur in zijn of haar oude dag had verleend. Zeker wanneer zij langer in dienst waren, kon dit de relatie en vertrouwensband tussen werkgever en werknemer versterken. Als dank voor de verleende diensten ontvingen deze dienstboden een geldsom of goederen uit het huisraad. Ook lijfrentes of de garantie op een plaats in een gasthuis of hofje behoorden tot de beloningen (Looijesteijn 2012).⁶ Dit gold met name voor de huishoudens in de midden- en hogere vermogenssegmenten.⁷ Het bedenken van dienstpersoneel in het testament bood in die zin, zeker ook wanneer de betreffende personen hiervan op de hoogte waren, de mogelijkheid om zich te verzekeren van zorg op de oude dag. In verschillende testamenten zijn voorwaardelijke bepalingen opgenomen, bijvoorbeeld dat alleen tot uitkering van de gift kon worden overgegaan wanneer de betreffende dienstbode bij overlijden nog steeds in dienst was (en dus de benodigde zorg had kunnen leveren) (Cavallo 1998: 102).

Ook tussen hospita's en kostkopers werd zorg uitgewisseld. Grotendeels was de bijdrage van inwonende personen natuurlijk financieel, via de extra inkomsten die zij leverden aan de huishoudelijke kas. Ook tussen huurder en verhuurder die dezelfde woonruimte en faciliteiten deelden konden echter vertrouwelijke relaties ontstaan. Uit bronnen als zeventiende- en achttiende-eeuwse rechtsverslagen valt te herleiden dat de uitwisseling van wederzijdse hulp en ondersteuning daarbij geen uitzondering was (Ben-Amos 2008: 62-64).

5. Conclusie

In EMP-regio's ontwikkelde zich een grote variëteit aan strategieën en arrangementen die voor zorgbehoevende ouderen buiten de familie om beschikbaar waren om het tekort aan familiale hulp op te vangen. Deels werden deze opties via top-down

georganiseerde instellingen geregeld. Even belangrijk echter, zo niet belangrijker, was het grote aantal arrangementen dat van onderaf ontwikkeld werd: via afspraken tussen individuen onderling, via collectieve verbanden of via de mogelijkheden van de markt via lijfrenten en verzekeringen. Lange tijd heeft in studies naar ouderenzorg het accent gelegen op de liefdadigheidsinstellingen en verzorging die geboden werd vanuit de stedelijke overheid (via bijvoorbeeld aalmoezeniers) of vanuit de kerk. Deze instituties leverden zorg en financiële ondersteuning aan ouderen, terwijl instellingen als gasthuizen en hofjes een vorm van intramurale zorg boden. Deze enigszins eenzijdige focus op top-down georganiseerde arrangementen zal mede zijn veroorzaakt door het feit dat onderzoek naar de zorg voor ouderen vaak onderdeel was van een bredere studie naar armenzorg en liefdadigheid. Daardoor zijn echter alternatieve strategieën die ouderen zelf ontwikkelden buiten beeld gebleven. De eenzijdige invalshoek gaat voorbij aan de grote variëteit aan arrangementen die mensen gedurende hun levensloop ontwikkelden om zich voor te bereiden op de negatieve gevolgen van het oud-zijn. Deze *agency* resulteerde in een gevarieerd gebruik van de mogelijkheden die de samenstelling van het huishouden, de familie, de markt, sociale verbanden en instituties boden, waarbij bovendien verschillende opties konden worden gecombineerd.

Deze *agency* is ook terug te zien in de overlevingsstrategie van het commerciële huishouden, waarbij ouderen overgingen tot het afsluiten van zorgcontracten met verwanten en niet-verwanten of het inhuren van dienstmeiden en het opnemen van kostkopers. De ‘negatieve’ gevolgen van het EMP voor ouderen, namelijk hun toenemende hulpbehoefendheid zonder de mogelijkheid in het huishouden van getrouwde kinderen in te trekken, werden daarmee juist positief ingezet. De vrijgekomen ruimte kon immers beschikbaar worden gesteld voor dienstpersoneel dat de zorg verleende die kinderen niet konden bieden, of verhuurd worden aan derden die daarmee een welkome bijdrage leverden aan het huishoudbudget. Een bepaald deel van het huishouden werd dus tijdelijk onderhavig aan vraag en aanbod, waardoor men kan spreken van een commercialisering van het huishouden. Huishoudens in pre-industriële EMP-regio’s vormden een soort van minimarkt waar werk en onderdak werden uitgewisseld. Deze commercialisering van het huishouden werkte door in de voorziening van zorg, zowel in het aanbod daarvan, aan inwonende kostkopers en studenten die betaalden voor hun verblijf, als het ontvangen van zorg, door de aanwezigheid van inwonend dienstpersoneel. Deze commercialisering was bovendien veel duidelijker aanwezig in Leiden dan in de ambachten. Gezien het relatief grote aantal huishoudens zonder kinderen waar dienstpersoneel in dienst was, aangevuld met meer kwalitatieve gegevens, kunnen we verwachten dat ouderen inderdaad de mogelijkheid hadden om door de inzet van niet-verwanten een mogelijk tekort aan zorg op te vangen.

Het EMP leidde dus tot verzwakte familiebanden. Institutionele factoren, zoals beperkte wettelijke bepalingen waarin de verplichtingen van kinderen en overige familieleden ten opzichte van ouderen waren vastgelegd of vigerende eigendomsverhoudingen, konden deze situatie nog eens versterken (zie hiervoor: Lambrecht 2013).

Dit hoefde echter niet noodzakelijk negatief uit te pakken voor de zwakkeren en ouderen in de samenleving. Juist de beschikbaarheid van zo veel verschillende opties creëerde wellicht een gunstigere omgeving voor zorgbehoevende ouderen. De vanzelfsprekendheid waarmee ouderen werden opgenomen in het huisgezin van hun kinderen, zoals gebruikelijk was in regio's in Zuid-Europa, beperkte immers ook de ontwikkeling van alternatieve arrangementen buiten de kring van de directe familie om. Ouderen in EMP-regio's konden via de variëteit aan opties en mogelijkheden hun 'afhankelijkheid' en daarmee ook hun risico's spreiden. Daarbij konden zij mede door de beter ontwikkelde kapitaal- en arbeidsmarkt ook meer *agency* tentoonspreiden dan hun leeftijdsgenoten elders. De institutionele diversiteit aan mogelijkheden voor ouderenzorg die binnen het gebied waar het Europese huwelijkspatroon tot ontwikkeling kwam – en de verschillende actoren (gemeenschap, overheid, kerk, collectieven, individuen) die hierin het voortouw namen – is zeer opvallend, en biedt wellicht ook de verklaring voor de vraag hoe, in een samenleving waar familiebanden verzwakten, ouderen toch het hoofd konden bieden aan moeilijke omstandigheden.

Noten

1. Het onderzoek voor dit artikel werd mogelijk gemaakt door de financiering van de European Research Council onder het Zevende Kaderprogramma van de European Community (FP7/2007-2013/ERC Grant Agreement n. 240928) als onderdeel van het project *United we stand. The dynamics and consequences of institutions for collective action in pre-industrial Europe* en van het Nederlands Fonds voor wetenschappelijk Onderzoek voor het project *Nature or nurture? A search for the institutional and biological determinants of life expectancy in Europe during the early modern period* (GW.000526.1). Voor meer info over deze projecten, zie: www.collective-action.info.
2. Volgens het hoofdgeldenregister telde Leiden in 1622 44 745 inwoners. In totaal zijn voor Leiden de lijsten van 11 van de 23 bonnen bewaard gebleven plus een aparte lijst met studenten (Van Dillen 1940, 171). Zie Regionaal Archief van Leiden, Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SAII)), Nr. 4021-4025. Verder zijn in het register ook de namen opgenomen van gezinsleden die ten tijde van de telling elders verkeerden, zoals zeelieden. In de database zijn alleen die huishoudens meegenomen waarvan iedereen aanwezig was.
3. Het aandeel net getrouwde of onvruchtbare koppels die eveneens tot deze categorie behoorden zal veel kleiner zijn geweest.
4. Delen van deze paragraaf vormen een bewerking van de paper *From hardship to benefit: a critical review of the nuclear hardship theory in relation to the emergence of the European Marriage Pattern* (Bouman, De Moor & Zuijderduijn 2013).
5. Hoewel er natuurlijk variatie mogelijk was. In het zestiende-eeuwse Parma bijvoorbeeld was in bijna een derde van alle huishoudens dienstpersoneel aanwezig. In Madrid bestond in 1787 11,7% van de totale stedelijke bevolking uit dienstpersoneel (Reher 1998: 222).
6. Opvallend overigens is dat Schmidt in de testamenten van zeventiende-eeuwse Leidse weduwen slechts twee meldingen van giften aan een dienstmeid als uiting van dank voor bewezen diensten is tegengekomen (Schmidt 2001: 194).
7. Ook in andere Europese regio's is dit terug te zien. In één op de acht testamenten die in de zestiende en zeventiende eeuw in Sussex en Lincolnshire werden opgesteld, werd het dienstpersoneel, en met name de dienstmeid bedacht. Vanaf het einde van de zeventiende eeuw nam dit aantal af, wat wellicht samenhangt met een algehele afname van inwonend huispersoneel (Erickson 1993: 86). In Turijn waren het voornamelijk oudere weduwen en ongetrouwde mannen die legaten nalieten aan hun personeel (Cavallo 1998: 102-103).

Bibliografie

- Acsádi, G.Y. & Nemeskéri, J. (1970). *History of human life span and mortality*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ben-Amos, I.K. (2008). *The culture of giving. Informal support and gift-exchange in early modern England*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boele, A. (2013). *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650*. Hilversum: Verloren.
- Bos, S. (1998). "Uyt liefde tot malcander". *Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)*. Amsterdam: IISG.
- Bouman, A. & De Moor, T. (2013). The commercial household. Market alternatives to intergenerational support in an EMP-area (the Netherlands, 17th century). Paper presented at Utrecht University Social and Economic History Seminar Series.
- Bouman, A., Zuijderduijn J. & De Moor, T. (2012). *From hardship to benefit: A critical review of the nuclear hardship theory in relation to the emergence of the European Marriage Pattern*. Working Paper 28. Center for Global Economic History.
- Brunel, G. (2010). Une retraite bien préparée. Le cas du paysan Raoul le Picard à la fin du XIIIe siècle. *Histoire & Sociétés Rurales*, 33(1), 159-179.
- Cavallo, S. (1998). Family obligations and inequalities in access to care in Northern Italy, seventeenth to eighteenth centuries. In P. Horden & R. Smith (Eds.), *The locus of care. Families, communities, institutions and the provision of welfare since antiquity* (pp. 90-110). London & New York: Routledge.
- Clarck, E. (1982). Some aspects of social security in medieval England. *Journal of Family History*, 7(4), 307-320.
- Da Molin, G. (1990). Family forms and domestic service in southern Italy from the seventeenth to the nineteenth Centuries. *Journal of Family History*, 15(4), 503-527.
- De Moor, T. & Zuijderduijn, J. (2013). Preferences of the poor: market participation and asset management of poor households in sixteenth-century Holland. *European Review of Economic History*, 17(2), 233-248.
- De Moor, T. & Van Zanden, J.L. (2010). Girlpower. The European marriage pattern and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period. *Economic History Review*, 63(1), 1-33.
- Erickson, A.L. (1993). *Women and property in early modern England*. London & New York: Routledge.
- Foreman-Peck, J. (2011). The Western European Marriage Pattern and economic development. *Explorations in Economic History*, 45(2), 292-309.
- Gaunt, D. (1983). The property and kin relationships of retired farmers in northern and central Europe. In R. Wall, J. Robin & P. Laslett (Eds.), *Family forms in historic Europe* (pp. 249-280). Cambridge: Cambridge University Press.
- Goody, J. & Tambiah, S.J. (1973). *Bridewealth and dowry*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goudriaan, K. (2008). Die Frühgeschichte des Hospitalwesens in den Grafschaften Holland und Seeland und im Niederstift Utrecht. In M. Pauly (Ed.), *Institutions de l'assistance sociale en Lotharingie médiévale. Einrichtungen der sozialen Sicherung im Mittelalterlichen Lotharingen* (pp. 194-255). Luxembourg: Université de Luxembourg.
- Greif, A. & Tabellini, G. (2010). Cultural and institutional bifurcation. China and Europe compared. *American Economic Review*, 100(2), 135-140.
- Haks, D. (1982). *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw: processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven*. Assen: Van Gorcum.
- Harper, R.I. (1983). A note on corrodies in the fourteenth century. *Albion*, 15(2), 95-101.
- Haskins, G.L. (1948/1949). The development of common law dower. *Harvard Law Review*, 62, 42-55.

- Heijden, M.P.C. (2006). *Geldschieters van de stad. Financiële relaties tussen burgers, stad en overheden 1550-1650*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Herlihy, D. (1967). *Medieval and renaissance Pistoia. The social history of an Italian town, 1200-1430*. New Haven & London: Yale University Press.
- Kossmann-Putto, J.A. (1982). Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden. In D.P. Blok et al. (Eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden 2* (pp. 254-267). Haarlem: Fibula-Van Dishoeck.
- Kotlikoff, L.J. & Spivak, A. (1981). The family as an incomplete annuities market. *The Journal of Political Economy*, 89(2), 372-391.
- Kussmaul, A. (1981). *Servants in husbandry in early modern England*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lambrecht, T. (2013). *The welfare paradox. Poor relief and economic development in England in a European perspective, c. 1600-c. 1800*. Paper presented at Economic History Society Annual Conference University of York, 5-7 April 2013.
- Laslett, P. (1988). Family, kinship and collectivity as systems of support in preindustrial Europe: a consideration of the “nuclear hardship” hypothesis. *Continuity and Change*, 3(2), 153-175.
- Laslett, P. (1995). Necessary knowledge: age and aging in the societies of the past. In D.I. Kertzer & P. Laslett (Eds.), *Aging in the past: demography, society and old age* (pp. 3-77) Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.
- Leermakers, I. & Welling, F.I. (1997). *Door gangen en poorten naar de Leidse hofjes*. Leiden: Stichting Uitgeverij Barabinsk.
- Lewin, C.G. (2004). *Pensions and insurance before 1800. A social history*. Tuckwell Press.
- Ligtenberg, C. (1908). *De armezorg te Leiden tot de 16e eeuw*. Den Haag: Nijhoff.
- Looijesteijn, H. (2012). Funding and founding private charities: Leiden almshouses and their founders, 1450-1800. *Continuity and Change*, 27(2), 199-239.
- Looijesteijn, H. & Van Leeuwen, M.H.D. (2014). Founding large charities and community building in the Dutch Republic. *Scandinavian Economic History Review*, 62(1), 17-34.
- Lynch, K.A. (2003). *Individuals, families and communities in Europe, 1200-1800. The urban foundations of western society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McIntosh, M.K. (1998). Networks of care in Elizabethan English towns: the example of Hadleigh, Suffolk. In P. Horden & R. Smith (Eds.), *The locus of care. Families, communities, institutions and the provision of welfare since Antiquity* (pp. 90-110). London/New York: Routledge.
- McIntosh, M.K. (2005). *Working women in English society, 1300-1620*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moring, B. (2006). Nordic retirement contracts and the economic situation of widows. *Continuity and Change*, 21(3), 383-418.
- Ottaway, S.R. (2004). *The decline of life: old age in eighteenth-century England*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Parker, C.H. (1998). *The reformation of community: social welfare and Calvinist charity in Holland, 1572-1620*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pelling, M. (1991). Old age, poverty and disability in early modern Norwich: work, remarriage and other expedients. In M. Pelling & R. Smith (Eds.), *Life, death and the elderly: historical perspectives* (pp. 74-101). London: Routledge.
- Rawcliffe, C. (2006). *Leprosy in medieval England*. Woodbridge: The Boydell Press.
- Reher, D.S. (1998). Family ties in Western Europe: persistent contrasts. *Population and Development Review*, 24(2), 203-234.
- Schmidt, A. (2001). *Overleven na de dood: weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw*. Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.
- Schmidt, A. (2007). Survival strategies of widows and their families in early modern Holland, c. 1580-1750. *The History of the Family*, 12(4), 268-281.

- Sokoll, T. (1993). *Household and family among the poor. The case of two Essex communities in the late eighteenth and early nineteenth centuries*. Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer.
- Soler Serratos, J. (1985). Demografía y sociedad en Castilla la Nueva durante el Antiguo Régimen: la villa de Los Molinos, 1620-1730. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 32, 141-192.
- Thane, P. (2000). *Old age in English history. Past experiences, present issues*. Oxford: Oxford University Press.
- Van der Vlis, I. (2001). *Leven in armoede. Delftse bededen in de zeventiende eeuw*. Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.
- Van Dillen, J.G. (1940). Summier staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling. *Economisch-Historisch Jaarboek. Bijdragen tot de Economische Geschiedenis van Nederland*, 21, 167-189.
- Van Dongen, M.A. (1970). Van Sinte Elisabeth Gasthuis tot Sint Elisabeth Gasthuishof. Vijfhonderd jaren gezondheidszorg in Leiden. *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken*, 62, 79-88.
- Van Gerwen, J. & Van Leeuwen, M. (2002). *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen*. Amsterdam: Nederlandsch Economisch Historisch Archief.
- Van Thiel, P.J.J. (1987). 'Poor parents, rich children' and 'family saying grace'. Two related aspects of the iconography of late sixteenth and seventeenth-century Dutch domestic morality. *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art*, 17(2/3), 90-149.
- Van Wijngaarden, H. (2000). *Zorg voor de kost. Armeenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle, 1650-1700*. Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.
- Versprille, A. (1952). Het Sint Catharinagasthuis. *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en omstreken*, 44, 94-117.
- Voigtländer, N. & Voth, H.-J. (2006). Why England? Demographic factors, structural change and physical capital accumulation during the Industrial Revolution. *Journal of Economic Growth*, 11(4), 319-361.
- Wrigley, E.A. & Schofield, R.S. (1981). *The population history of England, 1541-1871: a reconstruction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zijdemann, R. & De Moor, T. (2014). Making the household work. Exploring the demand for servants and lodgers from a household life cycle perspective. Paper presented at the ESSHC 23-26 April 2014.
- Zuijderduijn, J. (2013). St. Hiëronymusdal. A retirement home in late-medieval Leiden. Working paper.
- Zuijderduijn, J. & De Moor, T. (2013). Spending, saving or investing? Risk management in sixteenth-century Dutch household. *Economic History Review*, 66(1), 38-56.